

Η Συνθήκη της Λωζάννης

Μαρίνα Καλούση Γ' Γυμνασίου
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΔΟΥΚΑ

«Η Συνθήκη της Λωζάνης, 1923»

Η Συνθήκη της Λωζάνης ήταν η συνθήκη που έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας και υπεγράφη στην Λωζάνη της Ελβετίας στις 24 Ιουλίου του 1923. Είναι η συνθήκη που επισφράγισε με οδυνηρό τρόπο την Μικρασιατική Καταστροφή και έθεσε τα σύνορα του σύγχρονου ελληνικού κράτους, τα οποία, με εξαίρεση την προσάρτηση των Δωδεκανήσων, μένουν τα ίδια έως σήμερα.

A. Ιστορική αναδρομή

Μεταξύ των ετών 1915-1916 ό,τι έχει κερδηθεί από την Ελλάδα στους δύο Βαλκανικούς πολέμους κινδυνεύει να χαθεί. Υπό την πίεση των γεγονότων, τον Αύγουστο του 1916 εκδηλώνεται από φιλοβενιζελικούς αξιωματικούς στην Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, με κύριο στόχο την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και την συμμετοχή της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αμέσως μετά ο Βενιζέλος εγκαταλείπει την Αθήνα και πηγαίνει στα Χανιά, όπου σχηματίζει Προσωρινή Κυβέρνηση. Ο εθνικός διχασμός είναι πλέον γεγονός. Τελικώς, ο βασιλιάς αναγκάζεται να παραιτηθεί τον Ιούνιο του 1917 και να εγκαταλείψει την Ελλάδα, αφήνοντας στον θρόνο τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Την ίδια στιγμή ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα και σχηματίζει νέα κυβέρνηση. Η εξωτερική πολιτική που ασκεί θριαμβεύει.

B. Η Συνθήκη των Σεβρών

Αποτέλεσμα των ενεργειών του Βενιζέλου είναι να υπογραφεί στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών μεταξύ των Συμμάχων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Τουρκίας. Το κείμενο της Συνθήκης υπέγραψαν εκ μέρους της Ελλάδας ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι Άθως Ρωμανός. Σύμφωνα με αυτήν, στην κατοχή της Ελλάδας περιήλθαν τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, η Δυτική, αλλά και η Ανατολική Θράκη μέχρι την γραμμή της Τσατάλτζας (60 χλμ από την Κωνσταντινούπολη). Η Αγγλία προσαρτήθηκε στην Αγγλία και η Τουρκία παραιτήθηκε υπέρ της Ιταλίας από τα κυριαρχικά της δικαιώματα στα Δωδεκάνησα. Τέλος, ανατέθηκε στην Ελλάδα η προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης για πέντε χρόνια. Ο πληθυσμός της θα αποφάσιζε, με δημοψήφισμα, εάν επιθυμούσε την οριστική ένωση με την Ελλάδα. Η χώρα μας δεν κέρδισε, βεβαίως, όλα όσα ζητούσε. Δεν πήρε την Βόρειο Ήπειρο, την Κωνσταντινούπολη, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο. Η Συνθήκη των Σεβρών όμως προέβλεπε τον οριστικό διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η Συνθήκη αυτή δικαιώνει στην πράξη τις απόψεις και τις ενέργειες του Ελευθερίου Βενιζέλου, κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹. Με την προσάρτηση νέων εδαφών, η Ελλάδα απέκτησε την μεγαλύτερη επέκταση της στην νεώτερη ιστορία. Στην ουσία γίνεται πραγματικότητα για πρώτη και τελευταία φορά η «Μεγάλη Ιδέα», αφού η Ελλάδα αποτελεί την χώρα των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Ο διορατικός πολιτικός είχε εγκαίρως κατανοήσει ότι η παγκόσμια σύρραξη θα προσέφερε στην Ελλάδα μίας πρώτης τάξεως ευκαιρία να ικανοποιήσει τα δίκαια εδαφικά της αιτήματα και να ικανοποιήσει τους μακροχρόνιους εθνικούς της πόθους. Οι προβλέψεις του επαληθεύτηκαν, λοιπόν, όταν κάθισε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Το τίμημα ήταν οδυνηρό όχι τόσο στα πεδία των μαχών, αλλά στην εσωτερική πολιτική κατάσταση που επικράτησε εκείνες τις δεκαετίες στην Ελλάδα. Αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών οργανώνεται από τους εχθρούς του Βενιζέλου δολοφονική απόπειρα εναντίον του στον σταθμό της «Λυών», στο Παρίσι, γεγονός που δημιουργεί αλγαινές εντυπώσεις στην Ευρώπη και θύελλα πολιτικών εξελίξεων στην χώρα μας.

Γ. Η Μικρασιατική Εκστρατεία

Στις αρχές Μαΐου του 1919, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάζονται στην Σμύρνη και προκαλούν τον ενθουσιασμό του τοπικού ελληνικού πληθυσμού, αλλά και την έκρηξη του φανατισμού των Τούρκων. Ο Βενιζέλος κατορθώνει να διευρύνει την εντολή που είχε δοθεί και να επεκτείνει την ελληνική διοίκηση σε όλη την περιοχή του Αιδινίου. Η πράξη του αυτή αναζωπυρώνει τον τουρκικό εθνικισμό. Ο Βενιζέλος, βλέποντας την κατάσταση στο εσωτερικό της Τουρκίας να δυσκολεύει, ζητά από τους συμμάχους την άδεια να επιτεθεί κατά των κεμαλικών θέσεων σε περιοχές που δεν βρίσκονται στην ελληνική δικαιοδοσία, με ταυτόχρονη οικονομική ενίσχυση. Οι Δυτικοί του δίνουν την άδεια, τονίζοντας όμως ότι δεν θα εμπλακούν οι ίδιοι σε πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι, η Ελλάδα μένει μόνη της χωρίς ουσιαστική βοήθεια.

Την ίδια χρονική περίοδο στην Ελλάδα, τον Δεκέμβριο του 1920, επιστρέφει στον θρόνο ο αντιπαθής για τους συμμάχους βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος τίθεται στο περιθώριο, αφού χάνει τις εκλογές² -δεν εκλέγεται καν βουλευτής- και φεύγει αυτοεξόριστος στο εξωτερικό. Οι αποφάσεις της νέας κυβέρνησης για αλόγιστη προέλαση προς τον Σαγγάριο με ταυτόχρονη απομάκρυνση από τα κέντρα ανεφοδιασμού, με εξάντληση των εφοδίων, αλλά και τον δυνάμεων του στρατού, δίνουν στον Κεμάλ την ευκαιρία να εξαπολύσει σφοδρή επίθεση εναντίον των ελληνικών δυνάμεων. Η καταστροφή της Σμύρνης τον Αύγουστο του 1922 είναι το φυσικό επακόλουθο. Η Μικρασιατική Καταστροφή είναι γεγονός.

Δ. Η Συνθήκη της Λωζάνης

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, το νέο τουρκικό καθεστώς του Κεμάλ δεν αναγνωρίζει, όπως αναμενόταν, την Συνθήκη των Σεβρών και απαιτεί νέες ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελλάδα προσκαλεί τον εξόριστο Ελευθέριο Βενιζέλο να την εκπροσωπήσει στις διαπραγματεύσεις. Στις 20 Νοεμβρίου, λοιπόν, συγκαλείται διάσκεψη στην Λωζάνη.

Ο Βενιζέλος θεωρούσε πως δύο ήταν τα μεγάλα ζητήματα που έπρεπε να λυθούν. Το πρώτο αφορούσε στα σύνορα με την Τουρκία στην Θράκη, ενώ το δεύτερο την κυριότητα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Ο Τούρκος διαπραγματευτής Ισμέτ Ινονού επέμενε την ίδια στιγμή να διενεργηθεί δημοψήφισμα στην Δυτική Θράκη, όμως η πρότασή του απερρίφθη. Η Ιταλία από την πλευρά της δεν δέχθηκε να συζητηθεί το καθεστώς των Δωδεκανήσων. Την ίδια στιγμή τα νησιά του Ανατολικού και του Βορειοανατολικού Αιγαίου δόθηκαν οριστικά στην Ελλάδα. Αντιθέτως, η Ίμβρος και η Τένεδος δόθηκαν στην Τουρκία. Ο Βενιζέλος, καθ' όλη την διάρκεια της συνδιασκέψεως, μελετούσε εναλλακτικές κινήσεις συμμαχίας με την Σερβία και προσπαθούσε να αποφύγει κάθε πιθανότητα ενάρξεως νέου ελληνοτουρκικού πολέμου. Επιπλέον, ο Βενιζέλος έπεισε με την στάση του την Τουρκία να παραιτηθεί από την απαίτηση αποζημίωσης λόγω της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας εκείνη την εποχή. Ως αντάλλαγμα παρεχώρησε το βορειοανατολικό άκρο του ποταμού Έβρου, «το τρίγωνο του Κάραγατς».

Στις 30 Ιανουαρίου του 1923 υπεγράφη η σύμβαση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που επέβαλε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες. Ο Βενιζέλος υπήρξε και στο παρελθόν υπέρμαχος της εθελοντικής ανταλλαγής πληθυσμών, θέση που άλλωστε είχε ήδη εκφράσει στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, το 1919. Η ανταλλαγή σήμαινε ότι 585.000 μουσουλμάνοι ανταλλάσσονταν με 1.300.000 ορθοδόξους χριστιανούςⁱⁱⁱ. Εξαιρέθηκαν ωστόσο από την ανταλλαγή οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και, ως αντιστάθμισμα για την τουρκική πλευρά, οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, καθώς και οι μουσουλμάνοι «αλβανικής καταγωγής», που ήταν εγκατεστημένοι κυρίως στην Ήπειρο. Ούτε ο Βενιζέλος ούτε ο Ισμέτ Ινονού θέλησαν να αναλάβουν την ευθύνη για αυτήν την απόφαση, καθώς γνώριζαν πως και οι δύο λαοί ήταν εναντίον μίας τέτοιας κίνησης.

Ο μελετητής του Βενιζέλου Λαδάς μάλιστα σημειώνει: «Το Σύμφωνο της Λωζάνης εις την ουσίαν δεν αποτελεί σύμφωνον δια την ανταλλαγάν ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών και των περιουσιών τους, αλλά μάλλον σύμφωνον δια την αποχώρησιν του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα μετά την εκδίωξιν των Ελλήνων από την Τουρκίαν. Αυτή είναι η πραγματικότητα»^{iv}.

Όταν ο ίδιος ο Βενιζέλος ρωτήθηκε για την Συνθήκη της Λωζάνης, εξέφρασε την βαθύτατη θλίψη του για την κατάργηση της Συνθήκης των Σεβρών. Γνώριζε, ωστόσο, πως αυτή ήταν η καλύτερη συμφωνία που θα μπορούσε να υπογράψει, δεδομένης της καταστροφής του ελληνικού στρατού στην Μικρασιατική Εκστρατεία και της διπλωματικής απομόνωσης στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα. Εξέφρασε όμως την ελπίδα του να βελτιωθεί η κατάσταση στην πατρίδα μας, εφόσον οι Έλληνες παρέμεναν ενωμένοι, επανέφεραν την λειτουργία του πολιτεύματος και διενεργούσαν ελεύθερες εκλογές. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά: «Εάν καταπαύοντες τον εμφύλιον σπαραγμόν και επαναφέροντες την κανονικήν λειτουργίαν του πολιτεύματος, κατωρθώσωμεν δι' ελευθέρων εκολγών την συγκρότησιν εθνικής αντιπροσωπείας δυναμένης να δώση εις την χώραν κυβέρνησον ανάλογον των περιστάσεων, πιστεύω ότι δυνάμεθα ν' αποβλέπωμεν μετ' εμπιστοσύνης εις το μέλλον»^v.

Ο Βενιζέλος εκπροσώπησε την χώρα μας καλύτερα από οιονδήποτε άλλο πολιτικό της εποχής, τόσο στο Παρίσι όσο και στην Λωζάνη. Πολλοί τον κατηγορήσαν εκ των υστέρων ότι κακώς στην Συνθήκη των Σεβρών συμπεριέλαβε την Σμύρνη. Αυτό όμως το έκανε, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, για δύο λόγους. Πρώτον διότι θεωρούσε πως οι Έλληνες της Μικράς Ασίας χρειαζόνταν προστασία και δεύτερον καθότι αλλιώς δεν θα μπορούσε να διατηρήσει την θέση του στην πρωθυπουργία της χώρας.

Ο Βενιζέλος χαρακτηριζόταν από επιμονή και ευστροφία και κατόρθωσε να διαφυλάξει αρκετά από τα κεκτημένα της Ελλάδος. Όπως μάλιστα σημειώνει χαρακτηριστικά στο βιβλίο του ο Γρηγόριος Δαφνής «Εχρειάζοντο τα ατσαλένια νεύρα του Κρητός και η ακατάβλητος μαχητικότητα του διά να υπομείνει παρομοίαν μεταστροφήν της μοίρας. Και έσωσε πολύ περισσότερα από όσα και οι πλέον αισιόδοξοι επίστευον ότι ήτο εφικτόν να σωθούν»^{vi}.

Αναφορικά με τις αποφάσεις που συνυπέγραψε ο Βενιζέλος στην Συνθήκη της Λωζάνης, μεγάλη κριτική έχει δεχθεί για το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών, η οποία ονομάστηκε στα επίσημα έγγραφα «μετανάστευση». Η συμφωνία αυτή υπεγράφη στις 30 Ιανουαρίου 1923, έξι μήνες πριν την γενικότερη Συνθήκη. Επρόκειτο για την πρώτη συμφωνία στην οποία κατέληξε ο Βενιζέλος με τους Τούρκους και για την οποία επικρίθηκε πάρα πολύ στο εσωτερικό της χώρας μας, επειδή την έκανε και πολύ γρήγορα δεκτή.

Ο Βενιζέλος δεν αποζημίωσε τους πρόσφυγες με βάση τις πραγματικές τους περιουσίες στον γενέθλιο τόπο τους, ενώ απέφυγε να τοποθετήσει αρκετούς στην εκλογική του περιφέρεια για προφανείς λόγους. Αργότερα μάλιστα στράφηκε εναντίον των προσφύγων με το γνωστό *Ιδιώνυμο*, ενώ την ίδια περίπου χρονική περίοδο πρότεινε τον Κεμάλ Ατατούρκ για το Νόμπελ Ειρήνης. Οι μεγάλοι χαμένοι της ελληνοτουρκικής προσέγγισης ήταν οι πρόσφυγες. Οι περιουσίες τους ισοψηφίστηκαν, παρότι δεκαπλάσιας αξίας, με αυτές των μουσουλμάνων που

ανταλλάχθηκαν. Με τον τρόπο αυτό το ελληνικό κράτος πλήρωσε τις πολεμικές αποζημιώσεις προς την Τουρκία.

Επιπλέον, ο Βενιζέλος το 1930 απαγόρευσε στους Έλληνες πρόσφυγες του Πόντου, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην Σοβιετική Ένωση, να εισέλθουν στην Ελλάδα. Αρνήθηκε επίσης να υποστηρίξει τα δικαιώματα των Ελλήνων της Ρωσίας και να ζητήσει αποζημιώσεις για τις τεράστιες ελληνικές περιουσίες που είχαν δημεύσει οι σοβιετικοί.

Την ίδια στιγμή, ο ερχομός των ξεριζωμένων προσφύγων στην Ελλάδα άλλαξε την δομή της ελληνικής κοινωνίας και μεταμόρφωσε τα αστικά κέντρα σε μεγαλουπόλεις με βιομηχανία και πυκνό πληθυσμό.

Ε. Σήμερα, 94 χρόνια μετά

Η Συνθήκη της Λωζάνης διέπει μέχρι σήμερα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, καθώς συνιστά την τελευταία έως αυτήν την στιγμή συνθήκη που έχουν υπογράψει οι δύο αυτές χώρες. Είναι η συνθήκη που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις ενέργειες του Βενιζέλου και έβγαλε την Ελλάδα από την δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Με το σύμφωνο αυτό ορίστηκαν τα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών, οι εκατέρωθεν παραχωρήσεις εδαφών, καθώς και η ανταλλαγή πληθυσμών. Δεν είναι λίγοι οι μελετητές και οι ιστορικοί που την θεωρούν πραγματικό θαύμα, παρόλη την συρρίκνωση που υπέστη ο Ελληνισμός, καθώς κάτι αντίστοιχο επιχειρείται χρόνια χωρίς αποτέλεσμα στην αραβοϊσραηλινή διαμάχη.

Η Συνθήκη της Λωζάνης έβαλε ένα οριστικό τέλος στην μακραιώνη παρουσία του Ελληνισμού στον μείζονα χώρο της Ιωνίας. Σήμερα, ωστόσο, για πρώτη φορά η Τουρκία πριν από λίγους μήνες έθεσε ενστάσεις δια στόματος Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η χώρα του ζημιώθηκε από την εν λόγω συμφωνία. «Το 1920 μας έδειξαν τη Συνθήκη των Σεβρών για να μας πείσουν το 1923 για τη Συνθήκη της Λωζάνης. Και κάποιος προσπάθησε να μας το παρουσιάσουν αυτό ως νίκη. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης δώσαμε στους Έλληνες τα νησιά, που αν φωνάξεις από τις ακτές του Αιγαίου, θα ακουστείς απέναντι. Είναι αυτό νίκη;» είπε. Ο ίδιος συνέχισε: «Όσοι έκατσαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων στη Λωζάνη, δεν εκμεταλλεύτηκαν τη συνθήκη αυτή. Και επειδή αυτοί δεν την εκμεταλλεύτηκαν, δυσκολευόμαστε σήμερα εμείς». Φυσικά, αυτά τα επιχειρήματα δεν είναι η πρώτη φορά που ακούγονται από τουρκικής πλευράς. Ανάλογα λόγια είχαν ακουστεί και στην διάσκεψη της Λωζάνης από τους Τούρκους και είχαν αντικρουστεί από τον ίδιο τον Βενιζέλο, ο οποίος υπογράμμισε τον εθνικό χαρακτήρα των κατοίκων των νησιών. Συγχρόνως, αναίρεσε τον ισχυρισμό ότι η ελληνική

παρουσία στα παράκτια νησιά της Μικράς Ασίας αποτελούσε απειλή για την τουρκική επικράτεια, αφού αυτοί δεν είχαν αξιοποιηθεί ούτε για την μικρασιατική εκστρατεία.

Την ίδια στιγμή οι εξαιρέσεις που προαναφέρθηκαν και αφορούν στην ανταλλαγή πληθυσμών δημιούργησαν μειονότητες μέσα στα αντίστοιχα εθνικά κράτη, των οποίων η πορεία επηρεάζει έως σήμερα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Από την μία πλευρά οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης έχουν αυξηθεί αριθμητικά και πλέον έχουν παρουσία ακόμη και στην Βουλή των Ελλήνων, εν αντιθέσει με τον Ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος έχει συρρικνωθεί δραματικά.

Η Συνθήκη της Λωζάνης απετέλεσε αδιαμφισβήτητα την βάση μίας διαρκούς ειρήνης μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Για την Τουρκία, αποτελεί μία συνθήκη που εξακολουθεί να διχάζει τους πολίτες της, αφού αποτελεί μία βίαιη προσπάθεια επικράτησης του κεμαλισμού και της κοσμική αντίληψης για το τουρκικό κράτος, μία αντίληψη εκ διαμέτρου αντίθετη με την οθωμανική. Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, αν και η οριστικοποίηση των συνόρων είχε ως αποτέλεσμα τον διπλασιασμό του ελληνικού εθνικού εδάφους, ήταν απογοητευτική για τους Έλληνες, εάν συγκριθεί με την αλυτρωτική πολιτική που εφάρμοσε επί έναν αιώνα η χώρα μας και τελικώς δεν την οδήγησε στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Είναι άλλωστε η συνθήκη, η οποία τερμάτισε οριστικά την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, της ιδέας που προσδιόριζε για πολλές δεκαετίες την ελληνική εξωτερική πολιτική.

ΣΤ. Βιβλιογραφία

1. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, εκδ. Ίκαρος 1955.
2. Ηλίας Νικολακόπουλος, Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Τα Νέα 2005.
3. *The exchange of minorities: Bulgaria, Greece and Turkey, Hardcover - 1932* by Stephen P Ladas.

ⁱ Για να επιτύχει ευνοϊκή στάση των δυτικών συμμάχων στα ελληνικά αιτήματα που αφορούσαν την Μικρά Ασία, ο Βενιζέλος είχε δεχθεί να στείλει ελληνικό στρατό στην εκστρατεία που έκαναν οι δυτικοί στην Ουκρανία εναντίον του νέου σοβιετικού καθεστώτος. Η ενέργεια αυτή προδιέθεσε αρνητικά τους Σοβιετικούς έναντι των Ελλήνων κατά την παρουσία των τελευταίων στην Μικρά Ασία.

ⁱⁱ Ο Βενιζέλος προκήρυξε εκλογές τον Νοέμβριο του 1920, γεγονός που για πολλούς μελετητές αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα αινίγματα στην ιστορία, αφού ο Βενιζέλος γνώριζε προφανώς ότι θα τις έχανε. Οι αντίπαλοί του ισχυρίζονται ότι ήταν μια συνειδητή απόφαση για εύσχημη αποχώρηση από την πολιτική σκηνή, ώστε να απεκδυθεί από κάθε ευθύνη πιθανής κακής εξέλιξης στην μικρασιατική εκστρατεία.

ⁱⁱⁱ Στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων αυτών τέθηκε από την τουρκική πλευρά και το ζήτημα της αποχώρησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη –απαίτηση που τελικά οι Τούρκοι απέσυραν στις

28.12.1922/ 10.1.1923, αξιώνοντας τον περιορισμό του ρόλου του Πατριαρχείου στα αυστηρώς θρησκευτικά θέματα.

^{iv} The exchange of minorities: Bulgaria, Greece and Turkey, Hardcover – 1932 by Stephen P Ladas, σελ. 465.

^v Ηλίας Νικολακόπουλος, Θάνος Βερέμης (επιμ.), Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Τα Νέα 2005, σελ. 264.

^{vi} Γρηγόριος Δαφνής, Η Έλλας μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, εκδ. Ίκαρος 1955.